

העבודה מוגשת בחסות העמותה של נוער שוחר משפט עברי.

תוכן העניינים :

3.....מבוא והקדמה אישית.

חלק א' המשפט העברי

4.....המשפט העברי - מקור ההלכה.

5.....המשפט העברי - הצורך המצדיק.

7.....ההגנה כשהמעשה מסכן חיים.

10.....ההגנה כשהמעשה אינו מסכן חיים.

12.....חקירות השב"כ לפי המשפט העברי.

- 14.....גלגולו של סעיף הצורך.
- 16.....שימוש בהגנת הצורך לשינוי מציאות פוליטית.
- 19.....הגנת הצורך במקרים אחרים.
- 21.....פרק ג' השוואה וסיכום.
- 22.....ביבליוגרפיה.

מבוא והקדמה אישית :

בעבודה זאת אדון על הנושא – הגנת הצורך ומתי היא תפטור אדם מאחריות פלילית, אחקור מה גישת המשפט הישראלי כלפי נושא זה , ומה גישת המשפט העברי כלפי נושא זה.

אבחין, במשפט העברי, בין התנאים לקיומו של הצורך במקרים בהם קיימת סכנה לחיים, ובמקרים בהם לא קיימת סכנה לחיים, ואבדוק את נושא חקירות השב"כ בהיבט הזה.

אסקור את השינויים שחלו בלשון הגנת הצורך במשפט הישראלי , אבדוק את הניסיון לעשות שימוש בהגנה זו במקרים שונים, ואת נושא חקירות השב"כ.

בחרתי לדון בעבודתי בנושא זה בעקבות התעניינותי במשפט הפלילי בכלל ובהגנות השונות. במסגרת הלימודים למדנו על הנושא, אך לא הייתה הרחבה עמוקה בנושא, מה שהגביר את סקרנותי. בנוסף בזמן האחרון אנו נתקלים באירועים חבלניים לא מעטים שעולה בהם שאלת נטרול המחבל – האם יש הצדקה להמשיך ולירות כלפי חשוד באירוע טרור למרות שהנ"ל כבר לא נמצא בעמדה המהווה סיכון מיידית לחייו, לחירותו, לגופו או רכושו של היורה או זולתו¹.

נושא זה מעלה מספר שאלות מוסריות ועקרוניות אשר נראה שלא השתנו משך ההיסטוריה והיו רלבנטיות בעבר כמו בהווה – כיצד לנהוג במקרים שונים – שעליהן אנסה לענות תוך התייחסות גם למשפט הישראלי וגם למשפט העברי.

חלק א' – המשפט העברי

1. האיסור על לקיחת חיים הוא האיסור הראשון שמופיע בעשרת הדברות, אשר הוא איסור שבין אדם לחברו. עשרת הדברות קובעות במפורש "לא תרצח". עם זאת, ההלכה אינה אוסרת הריגה, שכן לפעמים, לשיטת ההלכה והמשפט העברי (וכפי שנראה בהמשך, גם לשיטת המשפט הישראלי) אין מנוס מליטול נפש של אחר, ובמקרים כאלה תשאל השאלה האם מי שנטל נפש של אחר צריך להענש או שעשה את המעשה שעשה בנסיבות שפוטרות אותו מעונש, ואחת הנסיבות היא נושא עבודה זו - הגנת הצורך.

2. במשפט העברי הגנת הצורך מתקיימת בעיקר בהלכות "רודף" - כפי שהן מופיעות במשנה סנהדרין ח, ז – "אלו הן שמצילין אותן בנפשן. הרודף אחר חבירו להרגו

¹ חוק העונשין תשל"ז 1977 סעיף 34א

אחר הזכור ואחר הנערה המאורסה אבל הרודף אחר בהמה והמחלל את השבת.... אין מצילין אותן בנפשן"

3. אדם המסכן את חיי חברו , רודף אחריו במטרה להרגו, מותר לנוכחים בסביבה לפעול כנגד הרודף, אפילו להרוג אם אין אמצעי אחר להצלת הנרדף, אותו דין לגבי אדם שרוצה לבצע מעשה סדום באחר, או לאנוס נערה מאורסת.

4. ע"פ הרמב"ם כלל זה של דין רודף מקורו בנאמר בספר דברים כ"ה י"א עד י"ב – "כי ינצו אנשים יחדו איש ואחיו וקרבה אשת האחד להציל את אישה מיד מכהו ושלחה ידה והחזיקה במבשיו וקצתה את כפה , לא תחוס עיניך".

5. אומר הרמב"ם בהלכות רוצח הלכה ח' - "אחד במבשיו ואחד כל דבר שיש בו סכנת נפשות. אחד האיש או האשה. א ענין הכתוב שכל החושב להכות חבירו הכאה הממיתה אותו מצילין את הנרדף בכפו של רודף. ואם אינן יכולין מצילין אותו אף בנפשו שנאמר לא [ב] תחוס עיניך" – במקרה ושני אנשים רבים ואשת האחד באה לעזרת בעלה והחזיקה במבשיו של הפוגע - קוצצים את ידה ולא מרחמים עליה. ייחסו חומרה רבה לתפיסת המבשיו של הגבר והרמב"ם קבע שדין דומה הוא לתפיסה במבשיו ולכל דבר אחר שיש בו סכנת נפשות. הרמב"ם קבע כאמור כי ניתן לקצוץ את יד הפוגע, ואם זה לא אפשרי ניתן גם להמית את הפוגע אין מרחמים על מי שעומד לפגוע באחר...

6. בספרו של הרמב"ם מורה נבוכים חלק ג' פרק מ' עמוד שס"ו אנו רואים דיון בהלכה זו ושוב אמירה כי הריגת מי שמתכוון לעשות עבירה לפני שעשה אותה אסורה אלא במידה ומדובר ברודף על מנת להרוג ובגילוי עריות. בשאר המקרים כגון עבודה זרה ושבת למרות שבית דין יכול להטיל עונש מיתה על מי שעבר עבירות אלה אין בכך עול לזולת ולכן אין להרוג מיוזמתך, ומי שהרג במקרה כזה לא יוכל להנות מהפטור של דין רודף.

הצורך המצדיק

1. ההגיון שעומד מאחורי ההגנה הניתנת מכח דין רודף נקראת "הצורך המצדיק". המשמעות של סייג זה לפילליות המעשה היא שהפועל בניגוד לחוק הפלילי עושה זאת כדי למנוע נזק גדול יותר ובכך מצדיק את מעשהו.
2. ראינו לעיל מקרים של סכנת מוות שאז דין רודף חל, אך קיימות דוגמאות נוספות ומקרים נוספים בהם קיים צורך שמצדיק מעשה פלילי
3. דוגמאות נוספות לכך יש ב"מדרש חנוכה"² – מעשיהן של יהודית ואסתר. שתיהן משתמשות במעשה שעלול להיתפס כעברה בכדי להביא להצלת בנות ישראל ועם ישראל.
4. יהודית מתערטלת לפני חופתה בפני כל העם, מעשה שהוא עבירה, אך מעשה זה הוביל את העם לצאת מאדישותו ובכך להציל את בנות ישראל. התנהגות חריגה זאת יש בה את מה שמזכיר את סייג הצורך הקיים בדין הפלילי – עברה עבירה, אך המטרה שלה היתה למנוע נזק חמור יותר בעתיד, ולכן עבירה זאת מוצדקת.
5. אסתר, לפני הליכתה אל אחשוורוש, מבקשת ממרדכי שהוא והעם יצומו ויתפללו להצלחתה, למרות שהדבר אסור בערב פסח – יום טוב. בקשתה של אסתר היא בעצם שהעם יעבור עבירה אך ההצדקה לכך היא שאם לא תיעשה העבירה יושמד העם היהודי ולא יהיה מי שעוד יחגוג את חג הפסח. מכיוון שאסתר ראתה שיש ניסיון להשמדה של כל היהודים היא גרמה לעם לעבור עבירה כדי שנזק זה לא ייקרה. בכך אפשר לראות את סייג הצורך.

² אוצר המדרשים (אייזנשטיין), חנוכה, עמוד 192, 190.

הגנת הצורך - 5 תנאים

במשפט העברי הגנה עצמית והגנת הצורך מתבססים על זכותו של אדם להגן על גופו, בעלותו, ואחזקתו ואף להשתמש בכוח לצורך זה. עקרון זה מתבסס על שלושה כללים:

- "עביד איניש דינא לנפשיה" (עושה אדם דין לעצמו) - הזכות לעשיית דין עצמית.
- "אפרושי מאיסורא" (להפריש מאיסור) - הזכות לפעול למניעת ביצוע עבירה.
- החובה להציל נרדף מידי רודף – כלל זה מחייב אדם להצלת חברו ממות או אונס שהוא גילוי עריות³.

כדי שתקום הגנת הצורך לנאשם, והוא יהיה פטור מאחריות לפגיעה באחר,

צריכים להתקיים חמישה תנאים:

1. מניעת פגיעה
 2. העדר אפשרות אחרת
 3. שמוש בכח מינימלי
 4. רעה שקולה כנגד הרעה שנמנעה
- ננתח תנאים אלה בשני מקרים - מקרים בהם הפגיעה נעשתה על מנת למנוע סכנה לחיים, ומקרים בהם הפגיעה נעשתה כדי למנוע נזק אחר.

³ מתוך המאמר סייגים לאחריות הפלילית צורך והגנה עצמית מאת נחום רקובר.

התנאים לקיום הגנה עצמית וצורך כשפעל הנאשם למנוע פגיעה שהייתה

בה סכנת חיים או אונס מיני

תנאי ראשון – מניעת פגיעה אפשרית

1. המשפט העברי דן גם במקרים בהם הסכנה לחיים אינה ברורה כמו במקרה של מי שרודף אחרי מישהו כדי להרוג אותו, אלא משתמעת, למשל במקרים של פריצה לבית. המשפט העברי מאפשר לבעל הבית שגילה פורץ בביתו להרוג את הפורץ, שכן דינו הוא כדין "רודף אחר חבריו להרגו"⁴. זאת מתוך הנחה שהגנב פרץ לבית בידיעה שיכול להיות ויצטרך להרוג את בעל הבית, ולכן המשפט העברי רואה בבעל הבית כמי שנמצא בסכנת חיים וודאית.

2. לכלל זה יש מספר חריגים – הרמב"ם – אם בעל הבית מבין כי הפורץ בא אך ורק כדי לגנוב – דיני ממון – אין הוא יכול להרוג אותו ולא תעמוד לצידו הגנת הצורך. רש"י והטור – טוענים כי אם הגנב פרץ לבית יש חשד שאולי התכוון להרוג את בעל הבית ולכן בעל הבית יכול להרגו, תעמוד לו הגנת הצורך. אולם אם נכנס הגנב דרך פתח שמצא פתוח אין לחשוד בו שהתכוון להרוג את בעל הבית, ברגע שיתגלה יברח דרך הפתח.

3. הדיפת תקיפה שיש בה משום סכנת נפשות – במשפט העברי רואים במי שמגן על גופו מתקיפת אחר אדם הנתון בסכנת נפשות רק במידה והתקיפה עלולה להרוג את המגן, ובנוסף לתוקף יש נשק שיכול להרוג. אם מי שבא להגן ולהציל מזהיר את הרודף לא להרוג והרודף לא מקשיב לו הרי שהוא בא להרוג את הנרדף.

4. תנאי זה מתקיים גם כאשר מדובר במניעת פגיעה באדם אחר - לפי המשפט העברי חובה על אדם להציל חיים של נתקף בסכנת חיים גם אם הדבר אומר שיש

⁴ מסכת סנהדרין פרק ח' ז' דף ע"ג ע"א

- להרוג את התוקף⁵. מי שהיה עד למעשה מעין זה ולא פעל להצלה הרי יש בכך ביטול מצוות עשה, ועבירה על שני לאויין⁶ שעליהם אין עונש אלא הם חמורים מכיוון "שכל המאבד נפש אחת מישראל כאילו איבד את כל העולם כולו, וכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים כל העולם כולו"⁷.
5. בתנאי זה נכללת גם פעולה נגד מי שגורם לפגיעה בעקיפין – אדם חייב להציל את עצמו או את זולתו מתקיפה המסכנת את חייו גם אם זה גורם להריגת התוקף וגם אם התוקף גורם למוות בעקיפין. אם התוקף הצליח לרצוח את הנתקף הוא פטור ממות בהחלטת בית דין אך יש להציל את הנתקף על ידי הריגתו. במשפט העברי מכליל גם את אלה שרצחו בעקיפין – שכרו עבד להרוג את חברם או ששלחו כלב או נחש.
6. לא נכללת בתנאי זה פעולה נגד מי שפוגע בחברו ללא כוונה, בנהגו לפי "טבעו של עולם" – לפי המשפט העברי מי שרודף "על פי הטבע" הנרדף נרדף על ידי השמים, ולכן אין במעשה מה שמחייב מיתה לרודף. אסור להרוג את הרודף גם אם הצלת הנרדף תלוייה בכך במידה ושני תנאים התמלאו: הרודף רודף ללא כוונה להזיק. התנהגות הרודף היא נורמלית והוא פועל כרגיל⁸.

תנאי שני – היעדר אפשרות אחרת

1. הזכות של נרדף להציל את עצמו ממי שרודף אחריו להרגו מטילה עליו חובה להרוג את הרודף אם הצלתו כרוכה בכך. אולם זכות זו מוגבלת למקרים שבהם לא ניתן להציל את עצמו, ללא הריגת הרודף, בפנייה לגורם אחר

⁵ ספר ויקרא פרק י"ט פסוק ט"ז.

⁶ ספר דברים פרק כ"ה פסוק י"ב, ספר ויקרא פרק י"ט פסוק ט"ז

⁷ הרמב"ם, הלכות רוצח פרק א' הלכות ו', י"ד, ט"ו, ט"ז

⁸ רבנו חיים הלוי בספרו הלכות רוצח, פרק א', הלכה ט'

2. כמו כן, חובה על המציל להזהיר את הרודף - אם הזהירוהו והרי הוא רודף אחריו,

אע"פ שלא קיבל עליו התראה, כיון שעדיין הוא רודף, הרי זה נהרג

התנאי השלישי – השימוש בכוח המינמאלי הדרוש

אמנם נדרש כי הנאשם יעשה שמוש בכח המינמאלי הדרוש לשם מניעת התקיפה והגנה על הגוף/הרכוש וכו', אך המשפט העברי מתייחס באופן זהה למקרה שהמציל הרג את הרודף בכוח שאינו סביר, ומקרה שהמציל שהרג את הרודף בכוח סביר. שני נימוקים לכך שהיחס זהה - האחד הוא שאם המציל שהרג יועמד לדין ב- זה ירתיע אנשים מלהגן על חבריהם בעתיד.. הנימוק השני לכך הוא האמירה לפיה יכול להיות שמתוך בהלה ולחץ לא דייק המציל והרג את הנרדף במקום רק לפגוע בו באיבר מאיבריו.

תנאי רביעי- רעה שקולה כנגד הרעה שנמנעה

כאמור המקרה בו אנחנו דנים הוא של סכנת חיים ופגיעה ברודף עד הריגתו.. נשאלת השאלה אם יש משמעות לזהות של הרודף או הנרדף. ההלכה קובעת כי חלה חובה להרוג את הרודף בכל מקרה בלי להתחשב במעמדו החברתי – הרודף היה צדיק גדול, והנרדף היה "הפחות שבפחותים"⁹.

תנאים לקיום הגנה עצמית והגנת הצורך כשפעל הנאשם למניעת פגיעה

שלא הייתה מסכנת את חייו או חיי אחרים

סקרנו קודם את המקרים בהם קיימת הגנת הצורך בסכנת חיים, אך כאמור הגנת הצורך חלה גם כשמדובר בהגנה על רכוש או בהגנה מפני תקיפה שאינה מסכנת חיים.

⁹ סנהדרין ע"ב צ"ה

במשפט העברי ישנה הבחנה לגבי שלושה מקרים בהם יכול בית הדין לקבל את טענת הנאשם לגבי שימוש בכוח יתר בטענה שהיה "בהול": מגן על נכסיו, מגן על גופו מתקיפה שאינה מסכנת חיים, ומי שמגן על חייו. בנוסף מבחין המשפט העברי בין שימוש בכוח שאינו מסכן את מי שהכוח מופעל נגדו לבין השימוש בכוח שיש בו כדי להרוג.

התנאי הראשון - מניעת פגיעה. לפי המשפט העברי לא בכל מקרה של הסגת גבול או שלילת שליטה במקרקעין יש עילה מוצדקת לשימוש בכוח. התנאי הזה גם קשור לתנאי הרביעי של "רעה שקולה" שנדון בו בהמשך

התנאי השני – היעדר אפשרות אחרת. לפי המשפט העברי אדם אינו חייב להמתין לבית הדין להגנה על זכויותיו, כשיש דרך אחרת שאיננה כרוכה בטרחה רבה או שהפגיעה נעשתה בתום לב, אין להשתמש בכוח כנגד הפוגע. בין הגנה על הגוף להגנה על רכוש קיים הבדל – בעניין שמירה על רכוש טענת שימוש בכוח יתר שהיה "בהול" איננה מתקבלת. לעומת זאת במקרה של הגנת גופו או הגנת גוף זולתו הטענה תתקבל בתנאי שלא הפריז מדי בשימוש בכוח.

התנאי השלישי – שימוש בכוח מינימאלי הדרוש. המשפט העברי טוען כי נאשם שהגן על רכושו או גופו בכוח מינימאלי אין להענישו אם בדרך זו הייתה וודאות שהפגיעה תימנע.

התנאי הרביעי – רעה שקולה כנגד הרעה שנמנעה. לפי המשפט העברי מי שאינו נתון בסכנת נפשות או בסכנת תקיפה מינית שהיא גילוי עריות, לא רשאי לגרום חבלה העלולה לסכן את חייו של הפוגע. המשפט העברי מאפשר לנפגע לגרום לפוגע נזק כספי גדול יותר מהנזק שעלול היה להיגרם לנפגע אם לא פעל.

חקירות השב"כ לאור מקורות המשפט העברי

בשנים האחרונות המצב הביטחוני הקיים בארץ מעמיד בפני העוסקים בתחום הביטחוני דילמות בכל הקשור לדרכי החקירה והשגת מידע אמין לגבי מחבלים ופעולות טרור. ארגוני הביטחון מתמודדים עם השאלה באלו אמצעים הם יכולים להשתמש בחקירת חשודים בכדי להשיג את האינפורמציה על מניעה עתידית של פעולות טרור.

בהקשר לחקירות אלה יש לדון בשאלה האם סייג הצורך יפטור את חוקרי השב"כ מאחריות פלילית על פעולותיהם במהלך החקירות? האם שימוש בכוח ייחשב כמעשה תקיפה או כאמצעי מוצדק לצורך מניעת פגיעה עתידית באזרחים חפים מפשע?

על כך נעשתה הבחנה בין פגיעה פיזית לפגיעה נפשית. הרב אונטרמן טוען שפגיעה פיזית אסורה. "אסור להציל את עצמו בחבלה (בגופו) של חברו"¹⁰. מנגד טוען הרמב"ם שפגיעה נפשית – בכבוד האדם היא אומנם עבירה אך היא נדחית משום הצורך בהצלת חיים. לפי הרמב"ם אין דבר העומד בפני פיקוח נפש מלבד שלוש עבירות חמורות – עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים¹¹.

במקרה של הפעלת כוח או לחץ בנסיבות של אי וודאות אך כשקיים סיכון ממשי אפשר להקל ולגרום פגיעה בכבודו של הנחקר במידה ויש יסוד סביר שהחשוד מסתיר מידע חיוני, וזאת בשם הגנת הצורך.

במידה והאדם שיצר את הסכנה נתפס אפשר לנקוט כנגדו פעולות – כולל פגיעה פיזית – על מנת להוציא ממנו מידע. במידה והנחקר איננו שותף ליצירת הסכנה אז

¹⁰ מתוך המאמר חקירות השב"כ לאור מקורות המשפט העברי מאת ד"ר מיכאל ויגודה.

¹¹ מתוך המאמר חקירות השב"כ לאור מקורות המשפט העברי מאת ד"ר מיכאל ויגודה.

האפשרות לפגוע בו הולכת ומצטמצמת. היא מצטמצמת עוד יותר אם החוקרים אינם בטוחים שבידי הנחקר קיים מידע חיוני ואז גם אי אפשר לפגוע בכבודו גם אם זה ישמש כקצה חוט למידע ממשי להצלת חיי אדם בעתיד.

חלק ב' – המשפט הישראלי

גלגולו של סעיף

הגנת הצורך במשפט הישראלי עברה גלגולים ניסוחיים ומהותיים רבים. אסקור בקצרה את נוסח הסעיפים (דיון בשוני ביניהם וביישום שלהם הוא עניין לעבודה אחרת...)

1. כיום מוסדרת הגנת הצורך בסעיף 34 יא של חוק העונשין התשל"ז - 1977. סעיף זה, אשר תוקן בתיקון החלק הכללי שנעשה בשנת 1994 לחוק העונשין - תיקון מספר 39, קובע כי "לא יישא אדם באחריות פלילית למעשה שהיה דרוש באופן מידי להצלת חייו, חירותו, גופו או רכושו, שלו או של זולתו מסכנה מוחשית של פגיעה חמורה הנובעת ממצב דברים נתון בשעת המעשה, ולא הייתה לו דרך אחרת אלא לעשותו".

- הדרישות בסעיף הן כי המעשה דרוש באופן מידי, כי קיימת סכנה מוחשית של פגיעה חמורה, וכי לא היתה דרך אחרת למניעת הפגיעה.

2. הנוסח הקודם של סעיף זה חוקק בשנת 1992. סעיף 22 א לחוק העונשין בנוסחו אז כלל את הגנת הצורך בלשון הבאה:

(א) "אין אדם נושא באחריות פלילית למעשה או למחדל שהיו דרושים באופן מידי כדי למנוע סכנה של פגיעה חמורה בחייו, בחירותו, גופו, או ברכושו, שלו או של זולתו, הנובעת ממצב דברים נתון, ובלבד שלא היתה לו דרך אחרת למנעה, והפגיעה שגרם לא היתה בלתי שקולה כנגד הפגיעה שביקש למנוע.
... (ב)

(ג) הוראת סעיף קטן (א) לא תחול אם גרם המעשה למותו של אדם.

נוסח זה כלל התייחסות , בסעיף ב, למצב בו הנאשם הכניס עצמו מרצונו למצב, אך ההבדל העיקרי הוא שהוא קבע כי הגנת הצורך לא תפטור אדם מאחריות אם המעשה שלו גרם למותו של אחר.

כאמור . שני סעיפים אלה הוצאו מהחוק בתיקון בשנת 1994 וכיום אינם חלק מהוראות ההגנה.

3. לפני 1992 נוסח ההגנה שהיה בסעיף 22 לחוק קבע :

"ניתן לפטור אדם מאחריות פלילית למעשה או למחדל אם יש בידו להראות שלא נהג כפי שנהג אלא כדי למנוע תוצאות שלא ניתן למנען בדרך אחרת ושהיו גורמות חבלה חמורה או פגיעה בגופו, בכבודו או ברכושו, או בכבודם או בכבודם של אחרים שהגנתם עליו או ברכוש שהופקד בידינו; ובלבד שלא עשה יותר משהיה צורך סביר לעשות לאותה מטרה, ושהרעה שגרם איננה בלתי שקולה כנגד הרעה שמנע"

נוסח זה נתן בידי בית המשפט את היכולת לתת פטור מאחריות פלילית, אך הנוסחים המאוחרים יותר קבעו מראש שאחריות כזו כלל לא קיימת במקרים של צורך. כמו כן, נוסח זה הגביל את האפשרות לפטור מאחריות למקרים בהם ההגנה היא על גוף של אחרים אשר המגן מחוייב להגן עליהם. סייג זה לא מופיע בסעיפים המאוחרים יותר, ובדברי ההסבר של הצעת החוק לגבי תיקון הסעיף נכתב במפורש "מוצע עוד להרחיב את החלת ההגנות האמורות להצלת הזולת או רכוש, ולא להסתפק בזכות של אדם להציל את אלה "שהגנתם עליו" בלבד. הרחבה זו מצויה במשפט העברי"

מעניין לראות איך המשפט הישראלי המודרני אימץ רק בשנת 1992 הוראות שקיימות במשפט העברי מימים ימימה.

4. המקור של סעיף 22 הנ"ל היה בסעיף 18 לפקודת הדין הפלילי משנת 1936, פקודה מנדטורית, שאמצה את סעיף 32 של J.Stephen , ADigest of the Criminal Law art , 1887. סעיף זה שימש במקור רק להגנת הצורך אך בחוק הישראלי סעיף זה משמש להגנת הצורך ולהגנה עצמית (פרטית) ביחד.

שימוש בהגנת הצורך לשינוי מציאות פוליטית

1. המקרה המפורסם ביותר בו נאשם ניסה לעשות שמוש בפטור של צורך מכח דין רודף הוא לדעתי המקרה של יגאל עמיר, אשר רצח את ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל.

בפסק הדין של יגאל עמיר מצוטטים חלקים מעדויותיו במשטרה. בעמוד 28 של פסק הדין נכתב " ...הגעתי להחלטה שחל עליו דין רודף, שאומר שאם אין ברירה לחלוטין ועשית הכל. . . מותר לך לעשות הכל אפילו פגיעה בגופו גם הרג".

בית המשפט התייחס לטענה זו של הרוצח וסקר בפסק הדין את ההלכה והמקור שלה במשפט העברי:

36. על "דין רודף"

הכלל במשפט העברי הוא, שאפילו רוצח שהרג בזדון, אין ממיתין אותו העדים ולא הרואים אותו עד שיבוא לבית דין וידינוהו למיתה, שנאמר "ולא ימות הרוצח עד עמדו לפני העדה למשפט" (במדבר, לה, יב).

[ב]. אך לעתים נקלע אדם לנסיבות חריגות, למשל, כאשר הוא רואה אדם רודף אחר חברו להורגו והעד חוכך בדעתו כיצד לנהוג, אם למנוע מהרודף לבצע את זממו או

להניחו לנפשו, שהרי גם נאמר "שופך דם האדם באדם דמו ישפך כי בצלם אלוקים עשה את האדם" (בראשית, ט, ו).

[ג]. לפיכך, מונים במצוות "לא תעשה" גם את זו - שלא לחוס על הרודף, אלא הורגין אותו הריגה קודם שיגיע לנרדף ויהרגנו או יגלה ערוותו. ובמילים אחרות: כאשר אדם רודף אחר אחר להורגו, הכל מצווים להציל את הנרדף, ש"כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף ואפילו בנפשו של הרודף" (משנה תורה לרמב"ם, נזיקין, הלכות רוצח ושמירת הנפש, א' ו [א]).

את הדברים הללו משלימה הוראה נוספת (א', י"ג), היינו-

"כל היכול להציל באבר מאבריו ולא טרח בכך, אלא הציל בנפשו של רודף והרגו, הרי זה שופך דמים וחייב מיתה, אבל אין בית דין ממיתין אותו."

העולה מכך הוא, שעל פי הדין האמור, מותר אמנם לפגוע בנפשו של הרודף כדי להציל את הנרדף, אך הפנייה לפגיעה בנפשו של הרודף אסור לה שתהיה הצעד הראשון, אלא האמצעי האחרון."

במקרה זה נדחתה טענת הרוצח והוא הורשע.

2. מקרה אחר אשר גם בו נדחתה טענת הצורך היה של אשר בן דוד ויזגן, אשר רצח ארבעה פועלים ערבים, לדבריו כדי לעצור את תכנית ההתנתקות. : "המעשה נעשה מתוך מחשבה שהכאב הרב הכרוך בפגיעה בחפים מפשע וחוסר הצדק בפגיעה בחפים מפשע הוא קטן יותר מאשר הפגיעה הצפויה לכלל עם ישראל וחוסר הצדק שכרוך בפגיעה בכל עם ישראל"

בית המשפט באותו עניין מנתח את הגנת הצורך ורכיביה, וקובע :

” הגנת הצורך מבטאת הסכמה חברתית בדבר העדפה ערכית ואיננה כלי לפתרון מחלוקות חברתיות ואידיאולוגיות בדרך של עשיית דין עצמית..... הגנת הצורך לא נועדה להוות מנגנון ליישוב סתירה אפשרית, ברמת הפרט, בין החלטת ממשלה מחייבת לבין ציווי דתי או דעה פוליטית אחרת. גם אם הנאשם היה בדעה כי יש לסכל את ביצוע תוכנית ההתנתקות כדי למנוע אסון משמיים, בידי היו הכלים הדמוקרטיים להביע את מחאתו ולפעול לשינוי התוכנית. הוא בחר שלא למצות אפיק זה וצפה במהלכים מן הצד. בסופו של יום, נותרה התוכנית על כנה. הנאשם החליט, כי רצח פועלים ערבים ישבש את המשך ביצוע ההתנתקות ויביא לביטול התוכנית. הוא תכנן את הרצח וביצע אותו.

במצב דברים זה, ביצוע מעשה הרצח על-ידי הנאשם אינו יכול להיות מוגן בהגנת הצורך. המדובר במעשה קיצוני, שאין – ולא יכולה להיות – לגביו הסכמה חברתית.

טענת הצורך לא התקבלה במקרים אלה בהם היה נסיון להשפיע, באמצעות מעשי רצח או תקיפה, על מהלכים פוליטיים. מדובר בטענת הגנה אשר אחד מהתנאים הבסיסיים שלה הוא שלנאשם אין אפשרות אחרת לפעולה. ברור שבנושאים פוליטיים קיימות אפשרויות פעולה רבות אחרות מעצם היותה של המדינה מדינה דמוקרטית - הפגנות, עצומות, מחאות, נסיון להחלפת שלטון וכו'. גם שאר התנאים של הגנת הצורך לא מתקיימים במקרים אלה, אבל משלא נתקיים תנאי בסיסי אחד ממילא נופלת כל טענת ההגנה.

הגנת הצורך במקרים אחרים

אחד המקרים בהם כן התקבלה טענת הצורך היה המקרה של עודד טויטו, בע"פ 298/88. באותו מקרה הנאשם (עודד טויטו) פרץ לדירה וגנב רכוש. האדם ממנו גנב הנאשם חשד חיפש אותו ואיים עליו. הנאשם הצטייד גם הוא באקדח והתחבא בדירה של אחרים. במפגש בין שני אלה איים בעל הרכוש על טויטו באקדח, וטויטו ירה בו 3 כדורים והרג אותו. בבימ"ש מחוזי השופט קבע כי מספיק היה כדור אחד ולכן לא עומדת לטויטו הגנת הצורך, אך בימ"ש עליון קבל את הערעור שלו:

"יש לבדוק כל מקרה על-פי עובדותיו המיוחדות ולשקול, אם על-פי עובדות המקרה עומדים מעשיו של הנאשם במבחן הגנת ה"צורך", לרבות השאלה, אם הנאשם לא עשה יותר משהיה סביר לעשות בנסיבות המקרה. ונוכל להוסיף, שבאף אחד מהמקרים אותם הזכירו באי-כוח הצדדים לפנינו לא היו העובדות דומות לאלה שלפנינו, כדי שנוכל להקיש מהם לענייננו. בנסיבות ענייננו, כשהוברר שכל שלוש היריות שנורו על-ידי המערער נורו שעה שהייתה סכנה מוחשית לחייו, ועל-מנת להתגונן מפני סכנה זו, אין לשלול ממנו את הגנת ה"צורך" אך בשל כך שלא הסתפק בירייה אחת, אלא ירה במנוח שלוש יריות."

"כן, על-פי סעיף 22 לחוק העונשין, אם יכול היה המערער למנוע את הסכנה מעצמו בדרך אחרת ועל-ידי כך למנוע נזק מיותר מתוקפו היה עליו לנקוט אמצעים סבירים כאלה ולא לעשות יותר מהנדרש לצורך מניעת הסכנה מעצמו. ואולם בענייננו, לא היה ביריות לעבר רגליו של המנוח כדי להרחיק את הסכנה שמפניה היה על המערער להתגונן. על-פי הנסיבות שנגלו לעיניו של המערער, המנוח התכוון לרוצחו נפש, ופגיעה בו בלבד, כשהוא נשאר במצב בו הוא יכול לירות במערער, לא היה בה כדי להרחיק את הסכנה."

מקרה אחר בו לא התקבלה טענת הגנת הצורך הוא המקרה של שי דרומי, ת"פ 1010\07 מדינת ישראל נגד שי דרומי, במקרה זה הנאשם סבל בעבר מגנבות בחוותו לכן נשא עימו נשק ללא רישיון, הנשק היה שייך לאביו ולאור המצב אימו מסרה לו את הנשק. כשהבחין בגנבים ירה ופצע שניים מהם. במשפטו הוא טען שהגנת הצורך עומדת לצידו בנוגע לאישום נשיאת הנשק שלא כחוק ואמר שקיבל את הנשק לפני חודש מאימו לאור המצב בכדי להתגונן. בהכרעת הדין לא קיבלה השופטת את טענתו משום שאמרה שהנאשם החזיק בנשק כחודש ימים לפני שהיה קיים הצורך המידי.

בנושא מימוש הגנת הצורך בחקירות השב"כ החליטה ועדת לנדוי (ועדה שהוקמה ב-1987 בעקבות תלונת קצין צה"ל צרקסי שנחשד בריגול, שטען כי עונה בעת חקירתו) כי מותר להשתמש באמצעים נפשיים בכדי לקבל מידע מהנחקר ובמידה ואין זה מספק מותר להשתמש ב"הפעלת מידה מתונה של לחץ פיזי" ואז תעמוד לצידו של החוקר הגנת הצורך כפי שהיא מופיעה בחוק העונשין, ותוצאות החקירה יתקבלו כראיות קבילות בתהליך משפטי. אולם לפי בג"צ 2581\91 מוראד עדנאן סלחאת נגד ממשלת ישראל מראה כי לזכותם של אנשי החקירות עומדת הגנת הצורך אך לא באופן גורף אלא יש לדון בכל מקרה לגופו.

פרק ג' - השוואה וסיכום

מעניין לראות איך התפתחות הגנת הצורך במשפט הישראלי הביאה למצב בו ההגנה דומה היום להגנה שבמשפט העברי, הושמטו הדרישות שהפטור חל רק אם הגנת על מי שבאחריותך, וזה גם תואם את חוק "לא תעמוד על דם רעך" משנת 1998.

במשפט העברי יש דיונים ארוכים על הפרשנות של הלכות אלה, ובמשפט הישראלי פחות, גם בגלל שהמשפט הישראלי "צעיר" הרבה יותר מאשר המשפט העברי, וגם בגלל שקיימת חפיפה חלקית בין ההגנה הזו להגנה עצמית.

ראיתי שבת המשפט שלנו מנתחים את המשפט העברי גם היום, למרות שלכאורה אין צורך בכך כי קיים חוק ישראלי ברור, ובכל מקרה נוטים להגיע לתוצאה דומה בהחלטה אם קיימת הגנת הצורך או לא. (למשל במקרה של אשר ויזגן בו השופט פרקש עורך ניתוח שלם של הגנת הצורך במשפט העברי)

תוצאה זו מתחייבת גם מהוראות חוק יסודות השפיטה תש"ם -1980, אשר קובע בסעיף 1 את החובה לפנות למקורות מורשת ישראל במקרים של לקונה:

"ראה בית המשפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה

תשובה בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור

עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל."

רשימה ביבליוגרפיה

מקרא:

בראשית, ט', ו'

ספר ויקרא, י"ט, ט"ז

ספר במדבר, ל"ה, י"ב

ספר דברים, כ"ה, י"א-י"ב

משנה:

מסכת סנהדרין, ח', ז'

מסכת סנהדרין, ע"ב, צ"ה

פסיקה:

רמב"ם, מורי נבוכים, חלק ג', מ', שס"ו

רמב"ם הלכות רוצח, פרק א', הלכות ו', ח', י"א, ט"ו, ט"ז

רבנו חיים הלוי, הלכות רוצח, פרק א', ט'

ספרות:

אוצר מדרשים, אייזנשטיין, חנוכה עמוד 190, 192

חקיקה:

חוק העונשין תשל"ז 1977

חוק העונשין, תיקון מספר 37, התשנ"ב 1992

פקודת החוק הפלילי 1936

פסיקה:

פסק דין מדינת ישראל נגד יגאל עמיר תיק פלילי חמוק מספר 498\95

פסק דין 1010\07 מדינת ישראל נגד שי דרומי

ערעור פלילי 298\88 עודד טויטו נגד מדינת ישראל

בג"צ 2581\91 מוראד עדנאן סלחאת נגד מדינת ישראל

מאמרים:

נחום רקובר, סייגים לאחריות הפלילית צורך והגנה עצמית.

ד"ר מיכאל ויגודה, חקירות השב"כ לאור מקורות המשפט העברי.

פרופ'. אהרן אנקר, הגנת הצורך : סעיף 18 לפקודת החוק הפלילי לאור מקורותיו.